

СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ ПРАВА У РОЗУМІННІ МИСЛИТЕЛІВ МОДЕРНОЇ ДОБИ

Розвиток сучасного права, його динаміка, постійні інновації норм водночас вимагають від нього як соціального регулятора вирішення ряду завдань, пов'язаних із готовністю зреагувати на складні життєві ситуації, забезпечуючи «нові вибаганки» інформатизованого суспільства. За таких умов перед юридичною наукою постає проблема з'ясування соціального призначення права, що проявляється в системі його функцій. Сутність, призначення та функціональний апарат права здавна перебували в центрі уваги мислителів, але особливо виразно ці питання постали за модерної доби, коли право перетворилось на основний соціальний регулятор. Між тим трансформаційні процеси соціального призначення права за модерної доби не отримали достатньої уваги в роботах сучасних науковців. Лише окремі аспекти рольової направленості права зазначеної епохи знайшли відображення в дослідженнях В. С. Нерсесянца, П. П. Павличенко, А. А. Єришова.

Новий час породив суспільні умови, які стимулювали розробку проблеми соціального призначення права та суттєво змінили акценти її вирішення. Відмовившись від релігійних позицій у розумінні права та його функцій, мислителі цієї доби взяли собі на озброєння науку. Боротьба супроти теології, релігійної догматики і духовного диктату церкви, розробка нових способів раціонального використання правового інструментарію стояли в центрі уваги всієї прогресивної політико-правової думки цього періоду.

Вагомий внесок в розробку буржуазної правової ідеології зробили голландські мислителі Гуго Гроцій та Бенедикт Спіноза. Для підходу Гроція і Спінози до проблем дієвості права, як і для інших ранньобуржуазних ідеологів, притаманне звернення до початків природного права. Сам же ідеал права зазначеного періоду ґрунтується на невід'ємності свободи людини, беззаперечності принципів рівності та справедливості і непорушності приватної власності.

Вчення нідерландського юриста та філософа Гуго Гроція стало першим закладеним каменем буржуазної теорії прав людини і завдало впливу на хід англійської революції. Мислитель по-новому дивиться на людину і її місце у світі, пов'язує її природу зі свободою як безсумнівно притаманною якістю.

Різкій критиці з боку Гроція піддаються твердження про вирішальну роль сили у розв'язанні конфліктів, коли закони припиняють дію. Подолання цієї проблеми нашоухується на з'ясування того, що собою являє право взагалі. Працюючи над цим, мислитель висловлює думку про існування двох видів права: норм, що виникли «шляхом встановлення», і норм, що випливають «із самої природи». Важко не помітити в цьому ідею існування так званого природного права. «Матір'ю природного права є сама природа людини» [1, 549], —

стверджує Гроцій. Природне право є свободою будь-якої людини використовувати свої сили на власний розсуд для збереження особистої природної сутності. На противагу реалізації цієї свободи мислитель виставляє функціонування позитивного писаного закону: «Громадянський закон є зобов'язанням... що віднімає у нас свободу, надану законом природним. Таким чином, між *lex* і *ius* проходить така різниця як між обов'язком та свободою» [2, 2].

Ця особливість поглядів вченого обумовлює своєрідність його підходу до виявлення примусової ролі права: «Право не одержує свого зовнішнього здійснення, якщо воно позбавлене сили для приведення до життя».

Підтримуючи ідею природного права Гроція, Бенедикт Спіноза пише, що природний стан життя права передує (*tempore prior*) державному. Під іменем природного права Спіноза розуміє закони природи чи правила, за якими все відбувається, або «могутність самої природи». Функціонування такого права обмежується лише фізичними можливостями здійснення інтересів. «По суті, — заявляє вчений, — це право не що інше, як сила» [3, 247].

З приводу державного права Б. Спіноза висловлюється, що: «Право верховної влади є не що інше, як вияв дії природного права, визначеного могутністю не кожного окремо, а силою народу, керованого єдиним духом» [4, 61]. Саме тому кожен окремий громадянин володіє меншою часткою права, ніж сильніша за нього держава, і відповідно, діє тоді згідно з правом, коли може захистити свій інтерес за допомогою волевстановленого рішення держави.

Другою країною в Європі (після Голландії), де раніше інших держав затвердилися буржуазні суспільні відносини, була Англія. Історично так склалося, що головним і дієвим засобом укріплення англійського абсолютизму стала Реформація, проте, паралельно з розвитком буржуазної правосвідомості, не заперечуючи християнських цінностей, виробляються нові ідейні пріоритети рольової направленості права.

У 1689 р. в Англії був прийнятий Білль про права, як компроміс між буржуазією та правлячою верхівкою, який став юридичною підставою конституційної парламентської монархії. Документом декларувалося, що «вилучення із законів або виконання законів за королівським повелінням, так як це присвоювалось і застосовувалося у недавній час, незаконне» [5, 31], чим посвідчувались правотворчі можливості парламенту як представницького органу народу.

При такій апології абсолютизму, віддаючи перевагу необмеженій монархії, як найбільш виправданому засобу збереження миру, Томас Гоббс зводить роль права до можливості робити все, що не заборонено законом. «Там, де суверен не застосував ніяких правил, підданий вільний робити чи не робити за власним розсудом» [6, 86].

Хоча на скільки переконливою є роль природних законів, розмірковує Гоббс, проте вони самі по собі до виконання не є обов'язковими. І перетворити їх на беззаперечний імператив може тільки сила. Сильна влада — це єдиний засіб збереження природного права та реалізації його регулятивної дії. Саме вона здатна лімітувати право кожного на все та вирішувати, що кому належить, що є правом, а що до нього не відноситься. Тому закони в державі повинні бути так

прийняті, щоб люди стримувались не стільки страхом, як надією на будь-яке благо, до якого прагнуть. Лише таким чином кожен буде покійно виконувати свої обов'язки.

Особливе місце в обґрунтуванні соціального призначення права у його політико-правовому аспекті належить Джону Локку. Методологічною основою теорії виступає ідея природного права. Усі люди рівні між собою, і саме тому нічого, крім власної волі, не може заставити особу підкорятися.

Основним призначенням права, за Локком, є створення рамок (механізму), що заважають державі виходити за межі своїх повноважень, перетворюючись на деспотичну. Для того щоб не допустити концентрації влади в руках керівництва и тим самим отримання правотворчої можливості у власних цілях, Локк пропонує розділити законодавчу і виконавчу владу та підпорядкувати законодавців дії створених ними законів, реалізованих виконавчою владою.

Умовою ефективної дії права, на думку мислителя, є дотримання принципу законності. Закону повинні бути властиві: відповідність загальному благу, стабільність і довготривалість [7, 167]. У той же час Локк розуміє законність не тільки в формальному значенні, але й що самі законодавці не повинні порушувати законів природи.

Просвітництво відносно соціального призначення права ґрунтується на ідейних уявленнях мислителів XVIII ст. Людина розглядається як плід природних і соціальних передумов, істота розумна та народжена бути вільною [8, 35]. В об'єктивності вся діяльність просвітників була направлена на знищення феодального гніту, політичного деспотизму та станових привілеїв. Суб'єктивно це виражалось в боротьбі за утвердження та відстоювання прав людини, наданих природою, що становлять її сутність.

Як і в більшості країн Європи, феодальний лад Франції уже відчував ознаки кризи. Боротьба селян проти феодалів, народні повстання перетворились на буденне явище. В той же час з'являються нові прошарки, які займають все більше місця в економічному житті країни.

Історичні обставини та власна громадська ініціативність визначили особливий підхід до проблем покликання права у Вольтера (Франсуа Марі Аруе). Функціонування права у мислителя нерозривно пов'язується зі свободою. Дійсна свобода має спільний знаменник з природними початками права, служить індикатором ефективної реалізації його призначення. Проявом свободи є міра, в якій люди припиняють бути формально залежними один від одного, а навпаки, стають автономними суб'єктами. Свобода полягає у тому, щоб залежати лише від законів [3, 279].

Епоха Просвітництва асоціюється із ім'ям ще одного французького мислителя — Шарля Луї Монтеск'є. Він робить акцент на вивченні суспільного життя, і проблема вираження ролі права вирішується саме через цю призму. В роботі «Про дух законів» вчений досліджує причини, що породжують закони. Він уявляє їх як зв'язок різних факторів (релігійних, національних, соціальних, культурних, історичних), що в тій чи іншій мірі впливають на законодавство.

Монтеск'є розрізняє два типи діючих у суспільстві законів: божественні (природні) та людські. Хоча «ці два види законів відрізняються один від одного своїм походженням, своєю ціллю, своєю природою» [2, 3], проте другі повинні відповідати першим, оскільки порядки, не встановлені законом, визначають дії людей, а закони — дії громадян.

На особливому рахунку в дослідженнях Монтеск'є знаходяться правові категорії свободи та рівності. Вони розглядаються як фундаментальні властивості людської природи, визначені та забезпечені дією права. «Свобода полягає не лише в тому, щоб робити все, що хочеться, — розмірковує вчений. — Вона є правом робити все, що дозволено законами. Якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то у нього не було б свободи, так як те саме могли б робити і інші громадяни» [9, 163].

Обґрунтовуючи теорію суспільного договору, Жан-Жак Руссо стверджував, що в природному стані всі люди рівні, однак нерівність вноситься фізичними відмінностями людей, із появою власності з'являється соціальна нерівність. Засобами для врегулювання інтересів різних прошарків суспільства послугували держава та закони.

Закони — необхідні умови громадянської асоціації. Створення системи законів потребує великих знань для досягнення союзу розуму та волі в суспільному організмі. Ціллю будь-якої системи законів, на думку Руссо, є свобода і рівність, тому що свобода не може існувати без рівності [10]. Мислитель розрізняє чотири типи законів: політичні, громадянські, кримінальні та закони «четвертого роду» — найбільш важливі серед усіх: мораль, звичай, суспільна думка.

Своїми вченнями про закони Ш. Л. Монтеск'є та Ж.-Ж. Руссо завдали значного впливу на подальший розвиток політико-правової думки і законотворчої практики. Їхні доктрини лягли в основу ідейних джерел при розробці і прийнятті Декларації прав людини і громадянина 1789 р. та Французької конституції 1791 р.

Французькі просвітники відіграли також роль вісників революційно налаштованих рухів у Америці. Однією із найбільш характерних рис американського Просвітництва став нерозривний зв'язок теорії та практики, науки і політики. Американські просвітники боротьбу за права людини вважали головним своїм обов'язком. Свобода для них стала своєрідним ідолом та ціллю діяльності.

Зупинимось на окремих представниках американського Просвітництва, розглянувши, як ними ставилась і вирішувалась проблема соціального призначення права.

Наукове обґрунтування ролі права Бенджамін Франклін зробив через категорію свободи у своїй праці «Роздуми про свободу, необхідність, задоволення і страждання». Він заперечує трактовку свободи як відсутність перешкод. Свобода, за Франкліном, перетворюється на повністю поглинену необхідність. Мислитель різко критикує рабство та ставить питання про боротьбу з його наслідками, порівнюючи формальну та фактичну рівність людей. В його працях право наповнюється ідеями гуманізму, рівності, справедливості та духом свободи.

Роль права у автора «Декларації незалежності» Томаса Джефферсона формується, виходячи із позицій закону природи. Він стверджує, що права надані Богом і законом усім в рівній мірі і незалежно ні від чого. Тому король не може закони кинути до своїх ніг, сила не дає права. Замість звичної формули Дж. Локка «життя, свобода, власність» було поставлено «життя, свобода і прагнення до щастя» [11, 511].

В американську історію революції увійшов і Томас Пейн як апологет свободи. Пейн відстоює політичну рівноправність усіх громадян, критикуючи спадкову монархічну систему. Ним розрізняються природні і громадські права людини. Права людини, пише вчений, — це спосіб соціального буття та одночасно принцип правлячої влади. Наявність цих властивостей сприяє швидкому прогресу.

Стосовно політико-правової думки періоду українського просвітництва зазначимо, що її зазвичай пов'язують з іменем Григорія Сковороди. Хоча загальнофілософські висловлювання мислителя прямо не пов'язані з питаннями місця та ролі права в житті суспільства, але вони є обов'язковими для реального і конкретного розуміння соціального призначення і функціонування права. Видатний філософ підкреслює, що закони ідеального демократичного суспільства ворожі утискам, пригнобленню та насильству, зовсім противні тиранії. В основному, пошуки Г. Сковороди зосереджувались на проблемах людини, її природі, самопізнанні і щасті [4, 79]. Вирішуючи їх, він розвивав традиції етико-гуманістичного напрямку вітчизняного просвітництва.

Під впливом Просвітництва ідеї щодо розуміння соціальної ролі та призначення права набирають все більшої сили, вони формалізуються у вигляді правових актів і набувають загальновизнаного та обов'язкового характеру; держава виконує роль гаранта. Основні принципові риси функціонування буржуазного права можна легко простежити уже на прикладі перших нормативних документів цієї епохи — Декларації незалежності США 1776 р., Конституції США 1787 р., Декларації прав людини і громадянина 1789 р., Французької конституції 1791 р.:

1. Зрівняння в громадянських правах усіх людей, незалежно від походження. Гарантом цих прав виступає держава, крім того, громадяни мають право на «опір гніту». Головним правом людини виступає її особиста свобода та безпека. Так, творці Декларації незалежності США 1776 р. проголошують: «Ми вважаємо очевидними такі істини: що всі люди створені рівними; що вони наділені своїм творцем певними невід'ємними правами, в числі яких — життя, воля і прагнення до щастя» [12, 49].

2. Поняття свободи тлумачиться як дозвіл чинити будь-які дії, не заборонені законом. До прикладу, Декларацією прав людини і громадянина 1789 р. проголошується: «Свобода полягає в праві робити все, що не шкодить іншому; таким чином здійснення кожною людиною її природних прав не має інших меж, крім тих, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Ці межі можуть бути визначені тільки законом» [13, 86].

3. Оскільки закони приймаються в інтересах усього населення, довільні об-

меження прав в інтересах вузьких соціальних груп (землевласників-феодалів, верхівки цехів і гільдій тощо) стають неможливими. Це сприяє розвитку продуктивних сил і гарантує вільний розвиток особистості. «Громадяни кожного штату мають право на всі привілеї та вольності громадян усіх штатів» [14, 69], — говориться в розділі 2, статті IV Конституції США 1787 р.

4. Усі громадяни рівні перед законом, ця рівність поширюється і на можливості доступу до заміщення державних посад. Відповідно до розділу 1 Французької конституції 1791 р. всім громадянам забезпечується «відкритий доступ до місць і посад без будь-яких інших відмінностей, крім тих, що випливають із їх добropорядності і здібностей» [15, 94].

5. У галузі кримінального права вводилися презумпція невинуватості, відповідальність виключно за дії, передбачені як карані законом («нема злочину, не вказаного у законі»), та відповідальність виключно в рамках санкцій, що їх встановлює закон. Кримінальний кодекс Франції 1810 р. визначав, що «ні за одне порушення, ні за один проступок, ні за один злочин не може бути призначено покарання, яке було встановлене законом до їх скоєння» [16, 218].

6. Громадянам гарантувалися буржуазні свободи: «вільний обмін думками і переконаннями є одне з найцінніших прав людини, кожен громадянин може, отже, вільно говорити, писати, друкувати при умові відповідальності за зловживання цією свободою у випадках, визначених законом» (ст. 11 Декларації прав людини і громадянина 1789 р.) [13, 86].

7. Оголошувалася недоторканність та священність приватної власності, рівний захист прав власності усім членам суспільства. Наприклад, Французьким цивільним кодексом 1804 р. гарантується «приватним особам право вільного розпорядження майном, яке їм належить, з видозмінами, передбаченими законом» [17, 160].

Говорячи про особливості функціонування буржуазного права, не можна оминати і законотворчої практики, що складалася на українських землях в цей період. Вершиною утвердження функціональної забезпеченості козацьких прав і вольностей (свободи) певною мірою вважається Конституція Пилипа Орлика 1710 р. Сама природа і зміст цього документа не викликають сумнівів у тому, що він віддзеркалює вимоги козацтва, які стосуються головним чином обмеження компетенції гетьмана, організації влади за принципом поділу її на законодавчу, виконавчу і судову, виборності урядовців, утвердження прав і свобод громадян. «Козаки мають за собою право людське й природне», одним з головних принципів якого є: «Народ завжди має право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час» [18, 187]. «Конституцією» також на гетьмана покладался обов'язок забезпечувати додержання непорушних громадянських вольностей [19, 200]. Хоча Конституція Пилипа Орлика за межами емігрантського оточення гетьмана реальної сили так і не набула, вона залишилася в історії як оригінальна правова пам'ятка, цікава спроба закріпити нову свободу у її правовій формі.

Таким чином, правовими актами цієї епохи, чи не вперше за історію людства, забезпечено реалізацію практично всього спектра функцій функціональ-

ного апарату права. На досконалій правотворчій техніці зовнішнього виразу набули: економічна, політична, охоронна, інформаційна, відновлювальна та обмежувальна функції права. Періоди буржуазних революцій в Європі та Просвітництва стали часом розвитку гуманістичних і раціоналістичних начал у праві, у критиці феодалізму, феодальної нерівності, деспотизму, віри в торжество розуму, свободи і рівності, у всевладдя народу і всесилля розумного діючого закону. Концептуальне оформлення та теоретичне обґрунтування мислителями Нового часу соціального призначення права і його практична реалізація через нормативні акти історичного масштабу дали поштовх для продовження гуманістичної традиції функціонування сучасного права.

Література

1. Сырых В. М. Теория государства и права : учебник / В. М. Сырых. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Юрид. дом «Юстициформ», 2004. — 704 с.
2. Жуково-Василевская Д. В. Эволюция взглядов на сущность и назначение источников права // История государства и права. — 2007. — № 17. — С. 2–4.
3. История политических и правовых учений : учеб. для вузов / под общ. ред. В. С. Перессянца. — 2-е изд., стереотип. — М. : Изд. группа ИПФРА М — ИОРМА, 1997. — 736 с.
4. Ерышов А. А. История политических и правовых учений : учеб. пособие / А. А. Ерышов. — 3-е изд., стереотип. — К. : МАУП, 2002. — 152 с.
5. Білля про права 1689 р. // Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. для юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів : у 2 т. / за ред. В. Д. Гопчаренка. — К. : Ін Юре, 1998. — Т. 2. — С. 31–32.
6. Шапп Я. О свободе, морали и праве / Я. Шапп // Государство и право. — 2002. — № 5. — С. 85–93.
7. Крестовська П. М. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. / П. М. Крестовська, О. Ф. Цвіркун. — Х. : Одиссей, 2008. — 464 с.
8. Алешкова И. А. Право на свободу передвижения: историко-правовая ретроспектива / И. А. Алешкова // Конституционное и муниципальное право. — 2006. — № 4. — С. 33–37.
9. Павличенко П. П. Представления о свободе в истории человечества / П. П. Павличенко. — К. : Либра, 2006. — 344 с.
10. Происхождение права, теории происхождения права, понятие признаки, виды, функции, принципы [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.edu-zone.net/show/50516.html>
11. Глиняный В. П. История государства и права зарубежных стран. Ч. 1 / В. П. Глиняный. — Х. : Одиссей, 2000. — 832 с.
12. Декларация независимости США 1776 р. // Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. для юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів : у 2 т. / за ред. В. Д. Гопчаренка. — К. : Ін Юре, 1998. — Т. 2. — С. 49–52.
13. Декларация прав людини і громадянина 1789 р. // Там само. — С. 85–87.
14. Конституція США 1787 р. // Там само. — С. 60–71.
15. Французька конституція 1791 р. // Там само. — С. 94–103.
16. Кримінальний кодекс Франції 1810 р. // Там само. — С. 218–258.
17. Французький цивільний кодекс 1804 р. // Там само. — С. 148–215.
18. Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького, укладені 5 квітня 1710 р. у Бендерах // Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривопис, В. В. Свиступов, Г. І. Трофанчук. — К. : Юрінком Інтер, 2003. — С. 179–194.
19. Патаров О. О. Конституція Пилипа Орлика 1710 року й право людини на свободу совісті / О. О. Патаров // Держава і право. — 2003. — Вип. 20. — С. 199–201.

Анотація

Рудик Ю. В. Соціальні функції права у розумінні мислителів модерної доби. — Стаття.

У дослідженні розкривається проблема соціального призначення права у політико-правовій думці та законотворчій практиці періодів буржуазних революцій і Просвітництва. Проводиться

характеристика основних принципових рис функціонування буржуазного права та показана їх цінність для сучасного процесу нормотворення.

Ключові слова: правова думка, правові вчення Просвітництва, соціальне призначення права, традиції функціонування права, роль буржуазного права.

Summary

Rudyk Y. V. Social Functions of Law in Understanding of Modern Thinkers. — Article.

The problem of the social setting of law in a politic and legal idea and lawmaking practice of periods of bourgeois revolutions and Enlightenment is exposed in the article. Description of basic of principle lines of functioning of bourgeois law and its value for the modern process of normomaking is conducted.

Keywords: legal idea, legal studies of Enlightenment, social setting of law, tradition of functioning of law, role of the bourgeois law.

УДК 340.134.001.76

Л. Г. Матвєєва

ПРАВОІНТЕРПРЕТАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА

Для сучасного етапу розвитку правової системи України характерним є ускладнення її структури і оновлення нормативного масиву: формуються нові джерела, створюються нові і якісно змінюються існуючі галузі і інститути права, внаслідок чого формується якісно нове законодавство і підвищується його роль. Попри всю динаміку розвитку правової системи, сучасне українське право має риси, властиві перехідним правовим системам: колізійність, відставання від потреб суспільства, прогальність. Одним із можливих шляхів виявлення та подолання названих деформацій правової системи є офіційна правоінтерпретаційна діяльність.

Правоінтерпретаційна діяльність в різних її аспектах привертала і привертає увагу великої кількості дослідників. Зокрема, правоінтерпретаційної діяльності присвячені роботи: Б. С. Ебзєєва, П. Б. Євграфова, М. І. Козюбри, В. Скоморохи, М. В. Тесленко, В. П. Тішого, Т. Я. Хабрієвої, М. В. Цвіка, Ю. М. Тодики, В. М. Шаповала. Проблема визначення юридичної значущості офіційної правоінтерпретаційної діяльності має важливе значення для вдосконалення системи законодавства і забезпечення єдності правової системи України.

Основна мета офіційної правоінтерпретаційної діяльності — встановлення дійсного змісту правового припису, тобто виявлення волі нормотворця в тексті нормативно-правового акта, в якому міститься тлумачна норма права і можливості її застосування в конкретній життєвій ситуації.

У повсякденному житті правоінтерпретаційна діяльність здійснюється всіма суб'єктами права. Однак значення спеціальної діяльності вона набуває лише тоді, коли інтерпретатором виступає спеціально уповноважений на те орган і коли результати його діяльності розраховані на усунення недоліків юридичної